

บทที่ ๓

ชีวิตและการพัฒนาคุณภาพชีวิตในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ชีวิตและการพัฒนาคุณภาพชีวิตในพระพุทธศาสนาเถรวาท ผู้วิจัยได้แบ่งประเด็นในการศึกษาความหมายชีวิต จุดกำเนิดของชีวิต องค์ประกอบของชีวิต ประเภทของชีวิต ความเป็นไปของชีวิต เป้าหมายของชีวิตตามหลักคำสอนของพุทธศาสนา ความหมายของการพัฒนาคุณภาพชีวิต และการพัฒนาคุณภาพชีวิตตามคำสอนทางพุทธศาสนา จะนำเสนอต่อไปนี้

๓.๑ ความหมายของชีวิต

วิทยาศาสตร์ทางการแพทย์เชื่อว่า ชีวิตมนุษย์เกิดจากการปฏิสนธิระหว่างไข่จากมารดากับสเปิร์มจากบิดา แล้วเจริญเติบโตอยู่ในมดลูกของมารดา ถ้าสภาพต่าง ๆ มีความพร้อมเหมาะสม เมื่ออยู่ในครรภ์จนครบกำหนดเวลาของสัตว์แต่ละชนิดก็จะคลอดออกมาและเริ่มต้นชีวิต สัตว์บางชนิดออกลูกเป็นไข่แล้วเจริญเป็นตัวออกจากไข่และเริ่มต้นชีวิต บางชนิดเกิดจากการแบ่งตัว เช่น ไวรัส แบคทีเรีย

พระพุทธศาสนาได้ให้ความสำคัญเกี่ยวกับชีวิตไว้อย่างละเอียดตั้งแต่ประมาณ ๒,๕๐๐ ปีก่อน ก่อนที่วิทยาศาสตร์จะพิสูจน์ได้ พระพุทธองค์ทรงอธิบายว่า การเกิดของมนุษย์ต้องมีองค์ประกอบ ๓ อย่าง คือ มารดามีประจำเดือน บิดามารดาอยู่ร่วมกัน และมีคันธัพพะ (สัตว์มาเกิด) มาปรากฏในครรภ์มารดา^๑ หรืออีกความหมายหนึ่ง “ชีวิต” คือกระบวนการทางกายและจิตหรือขันธ์ ๕ ซึ่งเกิดขึ้นจากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมรวมกันเข้า องค์ประกอบต่าง ๆ เหล่านี้เป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน อาศัยกันเกิดขึ้น มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และสลายไปตามเหตุปัจจัยของมันเอง ไม่มีตัวตนที่แท้จริง トラบใดที่ยังมีเหตุปัจจัย กระบวนการของชีวิตก็ดำเนินไป แต่เมื่อใดไม่มีเหตุปัจจัยที่สมบูรณ์ครบองค์ของกระบวนการของมันแล้ว ชีวิตก็สิ้นสุดลง เปรียบเหมือนเปลวไฟที่ดับลงเพราะหมดเชื้อและองค์ประกอบอื่น ๆ

ชีวิต ในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน^๒ ให้คำนิยามของชีวิตว่า หมายถึง ความเป็นอยู่ เมื่อว่ากันตามรูปศัพท์แล้ว หมายถึง ความเป็นอยู่ การดำรงอยู่^๓ ตรงกันข้ามกับคำว่า

^๑ ม.ญ. ๑๓/๔๕๑/๓๔๒.

^๒ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทนามมีบุ๊ค จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๓๖๖.

อชีวะ หรืออชีวิต คือความไม่มีชีวิตหรือความตายเพราะสิ้นกาย ใจอ่อน และวิญญาณ โดยนัยนี้แสดงให้เห็นว่า คนหรือสัตว์ที่มีชีวิต เป็นหน่วยรวมขององค์ประกอบต่าง ๆ ที่คุมกันเข้าเพื่อการดำรงอยู่ได้อยู่ภายใต้กระบวนการที่เป็นปัจจัยของกันและกัน อาศัยกันเกิดขึ้น กระบวนการดังกล่าวเรียกว่า “ปฏิจจสมุปบาท”^๔ ๐

ตามทัศนะของท่านผู้รู้ได้ให้ความหมายของชีวิตไว้หลายนัยกล่าวคือ ชีวิตหมายถึง ความเป็นอยู่^๕ ๐ มีอยู่ ตั้งอยู่ ดำรงอยู่ ชีวิตของคนก็คือ ความเป็นอยู่ของคน ชีวิตสัตว์ก็คือความเป็นอยู่ของสัตว์^๖ ๐

คำว่า ชีวิต ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน หมายถึง ชีวิต คือ ความเป็นอยู่ตรงข้ามกับความตาย

คำสอนในพุทธศาสนาเน้น เรื่องชีวิตมนุษย์เป็นศูนย์กลางแห่งปัญหาของความทุกข์นานาประการ และเป็นศูนย์กลางแห่งปัญญาความรู้ที่จะก่อให้เกิดประโยชน์แก่อุปการการดำเนินชีวิต สามารถดับทุกข์ ดับกิเลสของชีวิตได้อย่างสิ้นเชิง ชีวิตนั้นเป็นอยู่ได้ ดำรงอยู่ได้จำเป็นต้องอาศัยปัจจัย ๔ เป็นเครื่องอุหนุนบำรุงชีวิต ได้แก่ ๑) อาหาร ๒) เครื่องนุ่งห่ม ๓) ยารักษาโรค ๔) ที่อยู่อาศัย^๗ ๐

๓.๒ จุดกำเนิดของชีวิต

ตามทัศนะของพุทธศาสนา ในอัครัญญสูตรพระพุทธองค์ตรัสถึงกำเนิดโลกสากลจักรวาลและทุกสิ่งทุกอย่างไว้ด้วย เมื่อมีพวกพราหมณ์มาทูลถามว่า โลกสากลจักรวาลย่อมเกิดมีขึ้นและดำรงอยู่ได้โดยมีกฎธรรมชาติที่ยุติธรรม และไม่เปลี่ยนแปลงควบคุมให้เป็นไปตามกฎธรรมชาติและดำเนินมาเช่นนี้ ตั้งแต่อดีตและไม่มีใครสามารถรู้ได้ว่าเริ่มต้นเมื่อใด และจะต้องดำเนินไปในอนาคตไม่มีจุดจบ แท้จริงในสังสารวัฏนี้ ผู้สร้าง สังสารวัฏนี้จะเป็นเทวดาหรือเป็นพรหมก็ตามหาไม่ เป็นแต่ธรรมล้วน ๆ ย่อมเป็นไปเพราะการรวมตัวกันเข้าแห่งเหตุปัจจัย^๘

พระพุทธองค์ทรงคัดค้านคำสอนของพวกพราหมณ์ที่ถือตัวว่าเป็นหมู่ชนพิเศษ ที่เกิดจากพระโอษฐ์ของพระเจ้าว่า ชีวิตในยุคแรกนั้น จูติจากชั้นอภัสสรพรหมยังไม่มีเพศ มีปิตีเป็น

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕ (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๕๖.

^๔ อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๕๗๖/๒๖๓.

^๕ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๑๘/๒๐๕.

^๖ สมเด็จพระธีรญาณมุนี (สันทิ เทมจารี), ชีวิต. (กรุงเทพมหานคร: จิตตภาวัน มูลนิธิอิทธิธรรมมหาวิทยาลัยการพิมพ์, ๒๕๒๙), หน้า ๓.

^๗ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๘๒/๑๑๒.

^๘ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๘-๑๒๗/๗๒/๙๒.

อาหารมีรัศมีขานออกจากกายตนเอง และมีการสัญญาไปได้ในอากาศ ในสมัยนั้นจักรวาลทั้งสี่ยังเป็นน้ำมีดินมองไม่เห็นอะไร ยังไม่มีดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์และดวงดาวต่าง ๆ ตลอดจนกลางวันกลางคืนการกำเนิดชีวิตหรือต้นกำเนิดมนุษย์นั้น ถ้าอ่านจากพระไตรปิฎกก็จะพบเรื่องพระพรหมลงมากินจวนดินแล้วร่างกายหายเลยกลับเป็นพรหมไม่ได้ จึงกลายมาเป็นคนหรือมนุษย์และสืบเผ่าพันธุ์มาจนเราในทุกวันนี้ ซึ่งนี่ดูจะเป็นเรื่องที่ถูกต้องขึ้นมาในภายหลังโดยมีเรื่องพระพรหมของศาสนาพราหมณ์อยู่ด้วย จึงจัดว่าไม่น่าเชื่อถือและถ้าใช้หลักกาลามสูตร (หลักความเชื่อของพระพุทธเจ้า) มาพิจารณาก็ทำให้ตัดทิ้งไปได้เลยว่านี่ไม่ใช่คำสอนที่แท้จริงของพระพุทธเจ้า

แต่ถ้าจะมาศึกษาตามหลักวิทยาศาสตร์แล้ว ก็จะอธิบายเรื่องต้นกำเนิดมนุษย์โดยสรุปได้ว่า เมื่อก่อนโลกจะเป็นกลุ่มแก๊สร้อน ๆ ลอยอยู่ในอวกาศ เมื่อเย็นลงจึงจับตัวกันเป็นก้อนหินกลมแต่มีลาวาร้อนอยู่ภายใน ต่อมาจึงมีน้ำเกิดขึ้น (บางตำราก็ว่าน้ำมาจากลาวาภายในโลก บางตำราก็ว่าน้ำมาจากดาวหางน้ำแข็ง) เมื่อมีน้ำจึงได้มีอากาศ เมื่อมีน้ำและมีแสงแดดส่องมาถูกของแข็งพวกหินดิน ที่อยู่ใต้น้ำ จึงทำให้เกิดปฏิกิริยาขึ้นมาเป็นสิ่งมีชีวิตขนาดเล็ก และต่อมามีชีวิตนี้ก็ค่อย ๆ พัฒนาขึ้นมาเป็นพืชพวกตะไคร่น้ำและพืชในน้ำมากมายแล้วพืชนี้ก็ค่อย ๆ พัฒนามาเป็นสัตว์น้ำ ๆ ชนิดและพืชในน้ำก็ค่อย ๆ พัฒนาขึ้นมาเป็นพืชบนบกจนกลายมาเป็นต้นไม้ใหญ่ ๆ และเกิดเป็นป่าไม้ขึ้นมากมาย และพวกสัตว์น้ำก็ค่อย ๆ พัฒนาขึ้นมาเป็นสัตว์บกและพัฒนามาเป็นสัตว์ชนิดต่าง ๆ รวมทั้งคนหรือมนุษย์ด้วย

นี่คือการพิจารณาตามเหตุผลของนักวิทยาศาสตร์ เรื่องต้นกำเนิดของคนหรือมนุษย์ ซึ่งเราไม่จำเป็นต้องเชื่อก็ได้เพราะไม่ใช่เรื่องสำคัญ แต่ถ้าเราจะพิจารณาตามหลักพุทธศาสนา เราก็ต้องใช้กฎสูงสุดของธรรมชาติที่พระพุทธเจ้าสอนไว้มาพิจารณา ที่เรียกว่า กฎอิทัปปัจจยตา ที่สรุปไว้ว่า "สิ่งใดจะเกิดขึ้น มันจะต้องอาศัยสิ่งอื่นมาปรุงแต่งหรือสร้างขึ้น"^๙ ซึ่งเมื่อเราพิจารณาเรื่องกำเนิดชีวิตตามหลักวิทยาศาสตร์แล้วมันก็ตรงกับกฎอิทัปปัจจยตาของพุทธศาสนา ดังนั้นเรื่องกำเนิดชีวิตตามหลักวิทยาศาสตร์จึงเป็นเรื่องที่น่าเชื่อ เพราะมีเหตุผลและมีความจริงรองรับ

แต่เราต้องเข้าใจว่า พระพุทธเจ้าสอนเรื่องการดับทุกข์ ดังนั้นเราไม่จำเป็นต้องไปรู้ก็ได้ว่าต้นกำเนิดของทุกชีวิตมาจากไหน เพียงเรารู้ว่า ชีวิตของเราทุกคนเกิดมาได้อย่างไร เท่านั้นก็ทำให้เกิดปัญญาเพียงพอที่จะนำมาใช้ประกอบกับสมาธิเพื่อดับทุกข์ของจิตใจเราในปัจจุบันได้แล้ว

เมื่อดูจากความเป็นจริงแล้ว ร่างกายของมนุษย์เราทุกคนนั้นเดิมทีจะยังไม่มีอยู่ก่อน แต่อาศัยพอและแม่ร่วมกันสร้างขึ้น และได้อาหาร น้ำ อากาศบริสุทธิ์ อุณหภูมิที่พอเหมาะ และการดูแลรักษาที่ถูกต้อง จึงทำให้ร่างกาย (รูปขันธ์) เจริญเติบโตขึ้นมา ซึ่งร่างกายที่ยังเป็น ๆ อยู่นี้เองที่มีระบบประสาท (คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) สำหรับทำให้เกิดการรับรู้ (วิญญาณขันธ์) สิ่ง

^๙ อก.ติก. (ไทย) ๒๐/๕๗๖/๒๖๓.

ต่าง ๆ ภายนอกของโลก (คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสสกาย สัมผัสสใจ) ได้อย่างน่าอัศจรรย์ เมื่อเกิดการรับรู้สิ่งใดแล้วก็จะเกิดความรู้สึก (เวทนาชั้น) ต่อสิ่งนั้นขึ้นมาด้วยทันที เมื่อรู้สึกแล้วก็จะเกิดการจำสิ่งที่รับรู้ (สัญญาชั้น) ทันที เมื่อจำได้แล้วจะมีการคิดหรือปรุงแต่งให้เกิดความอยาก ความยึดถือ หรือปล่อยวาง เป็นต้น (สังขารชั้น) ขึ้นมาด้วยทันที ซึ่งระบบการทำงานนี้เองที่เรียกว่า จิต (เมื่อทำหน้าที่คิด) หรือใจ (เมื่อทำหน้าที่รู้)

ชีวิตของมนุษย์เรานี้ ก็ประกอบด้วย ร่างกายและจิตใจ ซึ่งจิตใจก็ต้องอาศัยร่างกายที่ยังเป็น ๆ อยู่เกิดขึ้นมา และความรู้สึกว่ามีตัวเรานี้ก็ต้องอาศัยจิตและอวิชชา (ความรู้ว่ามีตัวเรา) มาปรุงแต่งให้เกิดขึ้นมาอีกที ซึ่งมันก็เป็นไปตามหลักของเหตุผลและความจริงตามหลักวิทยาศาสตร์ และก็ตรงกับหลักพุทธศาสนาเรื่องอนัตตา (ความไม่ใช่ตัวตนของตนเอง) ซึ่งความเชื่อเรื่องพระพรหมลงมาถึงวันดินนั้นเป็นแค่ความเชื่อตามตำราที่พระพุทธเจ้าสอนว่า

อย่าเชื่อเพียงเพราะเหตุว่ามีตำราอ้างอิง ดังนั้นเรื่องพระพรหมลงมาถึงวันดินนั้นจึงไม่ควรสนใจ สิ่งที่ควรสนใจก็คือเรื่องการทำเนิตชีวิตตามหลักวิทยาศาสตร์ และเรื่องของการเกิดร่างกายและจิตใจตามความเป็นจริง เพราะนี่คือการมองชีวิตตามที่เป็นจริง อันเป็นปัญญาที่จะนำไปใช้ดับทุกข์ตามหลักอริยสัจ ๔ ของพระพุทธเจ้า

๓.๓ องค์ประกอบของชีวิตมนุษย์

มนุษย์ที่เกิดขึ้นในโลกนี้มีส่วนประกอบต่าง ๆ ที่เรียกว่าเบญจขันธ์^{๑๐} คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยมีการแสดงรายละเอียดว่ารูป หมายถึงร่างกายและพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย สสาร พลังงานที่มีคุณสมบัติและพฤติกรรมต่าง ๆ ของสสารและพลังงานเหล่านั้น^{๑๑} ส่วนเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นั้นเป็นนาม หมายถึงเวทนา ได้แก่ ความรู้สึกทุกข์ สุข หรือเฉย ๆ ซึ่งเกิดจากประสาทสัมผัสได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น และใจ ที่มากระทบกาย สัญญาได้แก่การกำหนดรู้ลักษณะต่าง ๆ ที่ทำให้จดจำอารมณ์ต่าง ๆ ได้ สังขาร ได้แก่องค์ประกอบหรือคุณสมบัติของจิตที่มีเจตนาเป็นตัวนำทั้งดี ชั่ว ต่างที่นึกคิดในใจแล้วปรุงแต่งแสดงออกทางกาย วาจา จึงเรียกว่าเครื่องปรุงของจิต ความคิดที่นำไปสู่กรรม และวิญญาณ ได้แก่ความรู้แจ้งอารมณ์ทาง ทำให้เห็น หูทำให้ได้ยิน จมูกทำให้ได้กลิ่น ลิ้นทำให้รู้รส กายทำให้รู้สัมผัสทางกายและใจทำให้รู้อารมณ์ทางใจ กระบวนการเกิดในครรภ์ทางชีวิตมนุษย์มีปัจจัย ๓ ประการ คือ ๑) บิดามารดาอยู่ร่วมกัน

^{๑๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๑๕.

^{๑๑} บรรจบ บรรณรุจิ, ผศ.ร.ท., **ปฏิจจสมุปบาท**, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๑๒๐.

และมีเพศสัมพันธ์กัน ๒) มารดาอยู่ในวัยที่ยังมีระดู ๓) มีคันธัพพะมาปรากฏในครรภ์มารดา มาประชุมพร้อมกัน^{๑๒}

ปัจจัยทั้งสามประการมาประชุมพร้อมกัน จึงทำให้มีการถือกำเนิดในครรภ์ คันธัพพะ คือสัตว์ซึ่งได้แก่มนุษย์ เทวดา เปตร หรือสัตว์นรกที่ตายแล้วหรือจุติแล้วมาเกิด^{๑๓}

พระพุทธเจ้าทรงตรัสถึงการเกิดของชีวิตใหม่นั้นประกอบด้วยนาม (จิต) และรูป (กาย) คือวิญญาณ โดยพระพุทธเจ้าทรงตรัสกับพระอานนท์ ดังนี้

พระพุทธเจ้า “อานนท์ ข้อที่เรากล่าวเช่นนี้ว่า เพราะนามรูปเป็นปัจจัยวิญญาณจึงมี เธอพึงทราบเหตุผลที่นามรูปเป็นปัจจัยวิญญาณจึงมีดังต่อไปนี้ ก็ถ้าวิญญาณจักไม่ได้อาศัยนามรูป ธรรมชาติ ธรรมชาติ และความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ – สมุทัยจะปรากฏได้หรือ”

พระอานนท์ “ปรากฏไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าข้า”

พระพุทธเจ้า “อานนท์ เพราะเหตุนั้น เหตุ ต้นเหตุ เหตุเกิด และปัจจัยแห่งวิญญาณ ก็ คือ นามรูปนั่นเอง”^{๑๔}

ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล วิญญาณและนามรูปจึงเกิดแก่ ตาย จุติ หรืออุบัติด้วยเหตุเพียง เท่านั้น จึงมีคำที่เป็นเพียงชื่อด้วยเหตุเพียงเท่านั้น จึงมีคำที่ใช้ตามความหมาย ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นจึงมี คำบัญญัติ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น จึงมีแต่สื่อความเข้าใจ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น วิญญาณจึงเป็นไป ความ เป็นอย่างนี้ย่อมปรากฏโดยการบัญญัติ^{๑๕} คือนามรูปย่อมเป็นไปพร้อมกับวิญญาณเพราะต่างก็เป็น ปัจจัยของกันและกัน กายหรือรูปของมนุษย์นั้นจะเริ่มต้นรูปละเอียดที่มีลักษณะกลมใสขนาดหยด น้ำมันที่ติดอยู่บนขนแพะ และต่อมาอีก ๗ วัน มีสีเหมือนน้ำล้างเนื้อลักษณะเหมือนดีบุกเหลว แล้ว จะเกิดปุ่ม ๕ ปุ่มในสัปดาห์ที่ ๕ มารดาและสัตว์ที่อยู่ในครรภ์มารดา บริโภคข้าว น้ำ โภชนาหารที่ มารดาบริโภค ดังนั้นชีวิตมนุษย์จึงเริ่มต้นจากจุดเล็ก ๆ จนกระทั่งคลอดจากครรภ์มารดามาสู่โลก ภายนอก^{๑๖}

พระพุทธศาสนามีส่วนประกอบต่าง ๆ ที่เรียกว่าขันธ ๕ แบ่งเป็น ๕ ส่วน ดังนี้

๑.รูป ได้แก่ ร่างกายและพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกายหรือสสาร และพลังงานฝ่าย วัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติและพฤติกรรมต่าง ๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้น

^{๑๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๘/๔๔๓-๔๘๘.

^{๑๓} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจสมุปบาท, หน้า ๑๒๑.

^{๑๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๐/๕๖.

^{๑๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๖/๑๐๖-๑๐๗.

^{๑๖} สุนทร ฌ รัชชี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์ราช วิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๐๑.

๒.เวทนา ได้แก่ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ ซึ่งเกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ

๓.สัญญา ได้แก่ ความกำหนดได้ หรือความหมายรู้ คือการกำหนดรู้อาการเครื่องหมาย ลักษณะต่าง ๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์นั้นได้

๔.สังขาร ได้แก่ องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิตมีเจตนาเป็นตัวนำ ซึ่งแต่งจิต ให้ดี หรือชั่ว หรือเป็นกลาง ประปรนึกคิดในใจมาเป็นการแสดงออกทางกายวาจาให้เป็นไปต่าง ๆ ซึ่งเป็นที่มาของกรรม เช่น ศรัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ปัญญา โลก โมหะ มานะ ทิฏฐิ อิสสา มัจฉริยะ เป็นต้น เรียกรวมอย่างง่าย ๆ ว่าเครื่องปรุงของจิต เครื่องปรุง ของความคิด หรือเครื่องปรุงของกรรม

๕. วิญญาณ ได้แก่ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือตาคือการเห็น หูคือการได้ยิน จมูกคือการได้กลิ่น ลิ้นการรู้รส กายคือการรู้สัมผัส ทา กาย และใจคือการรู้ อารมณ์ทางใจ^{๑๗}

พระไตรปิฎกได้กล่าวถึงขั้น ๕ บ่อยที่สุด และบางครั้งได้ย่อให้สั้นลงเหลือเพียงนามรูป โดยรูปคือรูปขั้น ส่วนนาม คือขั้นอีก ๔ คือเวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น และวิญญาณขั้น รูปขั้นคือส่วนของร่างกายทั้งหมด ส่วนนามขั้นนั้นเรียกว่าจิตหรือวิญญาณขั้นที่เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น เป็นเจตสิกที่อิงอาศัยอยู่กับจิต เกิดดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์อย่างเดียวกับ จิต^{๑๘}

มนุษย์เกิดมาไม่สามารถอยู่ในสภาพแวดล้อมด้วยตนเอง ต้องได้รับการเลี้ยงดูจากบิดา มารดา มนุษย์มีพัฒนาการ การเรียนรู้จากบุคคล กลุ่มบุคคล และสถาบันต่าง ๆ ในขณะที่สัตว์อื่น ๆ เมื่อเกิดมาแล้วสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยสัญชาตญาณ สามารถดำรงชีวิตและช่วยเหลือตนเอง ได้นอกจากนั้นมนุษย์ยังมีความรู้สึกทุกข์ สุข และความต้องการที่ไม่สิ้นสุดซึ่งทำให้เกิดกรรมตาม มากับการกระทำโดยพระธรรมปิฎก (ประยุทธิ์ ปยุตโต) ได้กล่าวถึงทรรคนะของพระพุทธศาสนา เกี่ยวกับมนุษย์โดยมีสาระสำคัญดังนี้^{๑๙}

ตามทรรคนะของพระพุทธศาสนา มนุษย์มีอายตนะหรืออินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ติตตวมา สิ่งเหล่านี้จะเป็นช่องทางนำชีวิตมนุษย์ให้รับรู้ประสบการณ์หรือเป็นเครื่องมือเก็บ รวบรวมข้อมูล นอกจากนี้นี้สามารถรับอารมณ์ความรู้สึกที่เรียกว่า เวทยาได้อีกด้วย ทั้งรู้สึกที่สบาย ตา สบายหู เอรีดอรรอย (สุขเวทนา) และไม่รู้สึกลับายตา ไม่รู้สึกสบายหู ไม่อรรอย (ทุขเวทนา) คนที่

^{๑๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๑๖.

^{๑๘} สุนทร ฌ รัชชี, **พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก**, หน้า ๑๑๕-๑๑๖.

^{๑๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **จะพัฒนาคนกันได้อย่างไร**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๖), หน้า ๑๓.

ใช้ประโยชน์ของอายตนะหรืออินทรีย์ แต่ในแง่ของความรู้ที่ชอบหรือไม่ชอบจะใช้เพื่อสนองความ
อยากความต้องการในเชิงตัณหาแต่เพียงอย่างเดียว ความชอบหรือไม่ชอบนี้เป็นปฏิกิริยาของ
ตัณหา ซึ่งเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมทำให้ตัดสินใจเลือกว่าจะเอาอย่างไร การชอบหรือไม่ชอบและ
จะเอาอย่างไรมันมีเจตนาเป็นตัวตัดสินใจเลือก และเจตนาที่ตัดสินใจเลือกนั้นจะเลือกไปตาม
แรงผลักดันของตัณหา ถึงตอนกระบวนแห่งกรรมก็เริ่มต้นขึ้นแล้ว^{๒๐}

พระพุทธศาสนาได้เสนอการเกิดของมนุษย์ และรู้ว่าโดยธรรมชาติแล้วมนุษย์เป็นสัตว์ที่
ฝึกได้ และมนุษย์พัฒนานตนเองด้วยสติปัญญาผ่านทางอายตนะหรืออินทรีย์คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย
ที่ติดตัวมาและพระพุทธเจ้ามีเกียรติคุณที่ยิ่งใหญ่เพราะพระองค์อุบัติในโลกเป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้
โดยชอบด้วยตนเอง ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้าเป็นพระผู้มีพระภาค พระองค์
รู้แจ้งโลกนี้พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลกและหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และ
มนุษย์ด้วยตนเองแล้วจึงประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม

พระพุทธเจ้าทรงมีเป้าหมายอยู่ที่มนุษย์ เพราะสามารถที่ฝึกได้และต้องฝึก พระองค์
ทรงใช้เวลาจนถึง ๔๕ ปี นับแต่ตรัสรู้เพื่อฝึกฝนคนให้ปฏิบัติตามที่พระองค์ทรงปฏิบัติด้วย
พระองค์เอง เพราะพระองค์ทรงรับคำทูลอาราธนาของพรหม และพระองค์ทรงพระกรุณาในหมู่
สัตว์ จึงทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ^{๒๑} หมายถึงทรงพระปรีชาหยั่งรู้ความยิ่งและความหย่อนแห่ง
อินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย คือรู้ว่าสัตว์นั้น ๆ มีศรัทธา วิริยะสติ สมาธิปัญญา แคไหน เพียงมด
มีกิเลสมาก กิเลสน้อย มีความพร้อมที่จะตรัสรู้หรือไม่ และทรงพระปรีชาหยั่งรู้อัธยาศัย ความมุ่ง
หมาย สภาพจิตที่นอนอยู่ เมื่อทรงตรวจดูโลกจึงได้เห็นสัตว์ทั้งหลาย ปรากฏว่ามีผู้มีจตุสัจธรรมน้อย ผู้
มีจตุสัจธรรมมาก ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า ผู้มีอินทรีย์อ่อน ผู้มีอาการดี ผู้มีอาการทราบ ผู้สอนให้รู้ได้ง่าย
สอนให้รู้ได้ยาก บางพวกมักเห็นปรโลกและโทษว่าน่ากลัวก็มี บางพวกมักไม่เห็นว่าปรโลกและโทษ
ว่าน่ากลัวก็มี พระพุทธเจ้าทรงตรัสตอบท้าวสหบดีพรหมว่า “สัตว์ทั้งหลายเหล่าใดจะพึง จงปล่อย
ศรัทธามาเถิด เราได้เปิดประตูมตรธรรมแก่สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ท่านพรหม เพราะเราสำคัญว่า
จะลำบาก จึงมิได้แสดงตามที่ประณีตคล่องแคล่วในหมู่มนุษย์”

พระอภิธรรมมีจุดมุ่งหมายที่จะสนองความต้องการทางปัญญา นอกเหนือไปจากความ
มุ่งหมายเพื่อการปฏิบัติธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในแง่การเพ่งพิจารณาในฐานะเป็นภูมิของวิปัสสนา
ปัญญาเพื่อให้รู้เห็นตามความเป็นจริงแล้ว จึงได้แยกแยะส่วนประกอบของชีวิตออกตามสภาวธรรม
ที่เป็นความจริงสูงสุด หรือปรมัตถธรรม ๓ คือ ๑) รูป ๒) จิต ๓) เจตสิก ให้ทราบถึงรายละเอียดลง
ไปอีกดังนี้

^{๒๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๙๑/๓๒๒.

^{๒๑} อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒/๓.

๑. รูป หรือ กาย หมายถึง สิ่งที่ต้องสลายไปเพราะอำนาจของความขัดแย้ง, สิ่งที่เป็นรูปร่างพร้อมทั้งลักษณะอาการของมัน รูปแบ่งเป็น ๒ กลุ่มใหญ่ คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔ รวมเป็นรูป ๒๘ ดังนี้

๑) มหาภูตรูป ๔ รูปธรรมที่เป็นใหญ่เป็นประธาน เป็นที่อาศัยแก่รูปอื่น ๆทั้งหลาย เรียกโดยทั่วไปว่า ธาตุ ๔^{๒๒} คือ

(๑) ปฐวีธาตุ คือ ธาตุดิน มีหน้าที่ค้ำจุน มีความแข็ง ความอ่อน เป็นคุณสมบัติดังพุทธพจน์ที่แสดงไว้ว่า ธรรมชาติที่แข็ง ธรรมชาติที่กระด้าง ความแข็ง ภาวะที่แข็ง เป็นภายในเพราะตนเป็นอุปาทินนรูปข้างใน แม้อื่นใดมีอยู่ นี้เรียกว่า ปฐวีธาตุภายใน^{๒๓} ธาตุดินที่เป็นส่วนประกอบอยู่ในชีวิตนั้น ได้แปรสภาพออกเป็นส่วนต่าง ๆ ในธาตุวิภังค์แสดงว่า มีอยู่ ๑๙ อย่าง ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า^{๒๔} ปฐวีธาตุนี้เป็นรูปธาตุที่เป็นที่อาศัย เป็นที่ตั้งของรูปอื่น ๆ เปรียบเหมือนพื้นแผ่นดิน อันเป็นที่อาศัย เป็นที่ตั้งของสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลาย

(๒) อาโปธาตุ คือ ธาตุน้ำ มีลักษณะเด่น คือ ความเอิบอาบ ชุ่มซาบ เชื่อมประสานส่วนต่าง ๆ ให้รวมกัน ตามนัยพระอภิธรรมแสดงไว้ว่า ความเอิบอาบ ธรรมชาติที่เกาะกุมรูป เป็นภายในเฉพาะตน เป็นอุปาทินนรูปข้างใน ... แม้อื่นใดมีอยู่นี้เรียกว่า อาโปธาตุภายใน^{๒๕}

(๓) เตโชธาตุ คือ ธาตุไฟ มีลักษณะก่อให้เกิดการเปลี่ยนภาวะมีความร้อน ความเย็น เป็นคุณสมบัติ ตามนัยพระอภิธรรมแสดงไว้ว่า ความร้อน ธรรมชาติที่ร้อน ความอบอุ่น ธรรมชาติที่อบอุ่น เป็นภายในเฉพาะตน เป็นอุปาทินนรูปข้างใน ได้แก่ เตโชธาตุที่ทำให้ร่างกายเราร้อน ... แม้อื่นใดมีอยู่ นี้เรียกว่า เตโชธาตุภายใน^{๒๖}

(๔) วาโยธาตุ คือ ธาตุลม มีลักษณะเด่น คือ มีหน้าที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหว การพัด อันทำให้ร่างกายสั่นไหว แปรสภาพเป็นลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ เป็นคุณสมบัติ ในพระอภิธรรมแสดงไว้ว่า ความพัดไปมา ธรรมชาติที่พัดไปมา ความเคร่งตึงแห่งรูป เป็นภายในเฉพาะตน เป็นอุปาทินนรูปข้างใน ... แม้อื่นใดมีอยู่นี้เรียกว่า วาโยธาตุภายใน^{๒๗}

ธาตุทั้ง ๔ หรือมหาภูตรูป นี้ เป็นสหชาติธรรม คือ เป็นธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกัน เกิดร่วมกัน ไม่ว่าจะไปปรากฏ ณ ที่ใด จะต้องปรากฏ ณ ที่นั้นครบทั้ง ๔ ธาตุเสมอ แต่บางครั้งอาจมี

^{๒๒} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๓๑/๗๒.

^{๒๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๑๕/๗๒.

^{๒๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๑๕/๗๒.

^{๒๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๑๖/๗๒.

^{๒๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๑๗/๗๒.

^{๒๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๑๘/๗๒.

ธาตุใดธาตุหนึ่งยิ่งและหย่อนกว่ากันเท่านั้น จะขาดธาตุใดธาตุหนึ่งใน ๔ ธาตุไปแม้แต่เพียงธาตุเดียวไม่ได้เลย

ในพระพุทธศาสนาได้วิเคราะห์ธาตุ ๔ คือดิน น้ำ ไฟ ลม ลงไปถึงหน่วยเล็กที่สุดเป็นปริมาณ เรียกว่า รูปกลาป แปลว่า รูปที่อยู่กันเป็นหมวดหมู่ มีลักษณะประกอบพร้อมด้วยองค์ ๔ คือ ๑) เกิดพร้อมกัน ๒) ดับพร้อมกัน ๓) มีที่อาศัยพร้อมกัน ๔) ต้องเป็นที่รวมแห่งองค์ทั้ง ๓ นี้ด้วย^{๒๘}

๒) อุปาทายรูป หรือ อุปาทายรูป ๒๔ รูปกลาปของธาตุทั้ง ๔ เมื่อเกาะกุมกันหรือรวมตัวกันแล้ว ทำให้เกิดคุณสมบัติต่าง ๆ ขึ้น เรียกว่า อุปาทายรูป คือ รูปอาศัยมหาภูตรูปทั้ง ๔ มี ๒๔^{๒๙} รูป

๑. ปสาทรูป คือ รูปที่เป็นประสาทฝ่ายรับอารมณ์มี ๕ คือ

- ๑) จักขุปสาท รับสี
- ๒) โสตปสาท รับเสียง
- ๓) ฆานปสาท รับรส
- ๔) ชิวหาปสาท รับกลิ่น
- ๕) กายปสาท รับสัมผัส

๒. โคจรรูป หรือวิสัยรูป คือ รูปที่เป็นอารมณ์ของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น และกายโดยตรงมี ๔ คือ

- ๑) รูปะ รูป
- ๒) สัททะ เสียง
- ๓) คันธะ กลิ่น
- ๔) รสชะ รส

๓. ภาวรูป คือ รูปที่แสดงภาวะความเป็นหญิงหรือเป็นชายให้รู้ได้ด้วยใจ เป็นรูปที่เกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐาน มี ๒ คือ

- ๑) ปุริสภาวะ เพศชาย
- ๒) อิตถิภาวะ เพศหญิง

๔. หทัยรูป คือ รูปที่เป็นที่ตั้งของจิต เป็นรูปที่เกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐาน มี ๑ คือ

- ๑) หทยะ ที่ตั้งแห่งใจ, หัวใจ

^{๒๘} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อ เจตสิก
ปรมัตถ์, (กรุงเทพมหานคร :โรงพิมพ์ วิทยญาณ, ๒๕๔๔), หน้า ๒๓.

^{๒๙} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๖๘/๕๐๔.

๕. ชีวิตรูป คือ รูปที่เป็นชีวิต มีหน้าที่รักษารูป ที่เกิดพร้อมกันกับตนให้คงอยู่ และเป็นไปได้ตลอดอายุขัยของรูปนั้น ๆ มี ๑ คือ

๑) ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต

๖. อาหารรูป คือ รูปที่เป็นอาหาร มี ๑ คือ

๑) กวฬิงการาหาร อาหารคือ คำข้าว, อาหารที่กิน

๗. ปริจเฉทรูป คือ รูปที่กำหนดเทสสะ ภาวะที่ว่างในร่างกาย มี ๑ คือ

๑) อากาสธาตุ สภาวะคือช่องว่าง

๘. วิญญัตติรูป คือ รูปที่ทำให้เกิดพฤติกรรม การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมาย มี ๒ คือ

๑) กายวิญญัตติ ทางกาย

๒) วจวิญญัตติ ทางวาจา

๙. วิการรูป คือ รูปที่แสดงภาวะพิเศษได้ มี ๓ คือ

๑) ลหุตา ความเบา

๒) มุทุตา ความอ่อนสลาย

๓) กัมมัณญุตตา ความควรแก่การงาน

๑๐. ลักษณะรูป คือ รูปที่แสดงลักษณะหรืออาการเป็นเครื่องกำหนด มี ๔ คือ

๑) อุปจยะ ความเกิด

๒) สันตติ ความสืบต่อ

๓) ชรตา ความทรุดโทรม

๔) อนิจจตา ความแตกสลาย

พระอภิธรรมยังแสดงบ่อเกิดของรูปทั้ง ๒๘ นี้ โดยชี้ให้เห็นว่า รูปนั้นไม่ใช่มีอยู่อย่างอิสระหรือเลื่อนลอย ที่แท้แล้วจะต้องมีรูปสมุฏฐาน คือ สมุฏฐานที่ทำให้เกิดรูปเป็นองค์ประกอบซึ่งมี ๔^{๓๐} สมุฏฐาน

๑) กรรมสมุฏฐาน คือมีกรรมเป็นสมุฏฐานให้เกิดรูป

กรรม หมายถึง การกระทำ ด้วยกาย วาจา ใจ ที่เป็นกุศลและอกุศลเจตนา อันได้ทำมาแล้วในภพก่อน หรือภพนี้ เรียกรูปที่เกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐานนี้ว่า กัมมชรูป และเกิดขึ้นในสัตว์เหล่านั้นทุก ๆ อนุขณะจิต นับแต่ปฏิสนธิเป็นต้นไป

๒) จิตสมุฏฐาน คือมีจิตเป็นสมุฏฐานให้เกิดรูป

^{๓๐} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๖๘/๕๐๔.

จิต หมายถึง รูปที่แสดงอาการของสัตว์ทั้งหลาย ได้แก่ การยืน เดิน นั่ง นอน ตลอดจน การพูดจาหรือหายใจเข้าออกในปัจจุบันภพ รูปที่เกิดจากจิตเป็นสมุฏฐานนี้เรียกว่า จิตชรูป และ ย่อมเกิดขึ้นทุกอุปาท (ระยะที่เกิดขึ้นของจิต) ขณะของจิต นั้นตั้งแต่ปฐมภวังค์ต่อจากปฏิสนธิจิต ดับลงเป็นต้นไป

๓) อุตตสมุฏฐาน คือ มีอุตตเป็นสมุฏฐานให้รูปเกิด

อุตต หมายถึง อุณหภูมิตั้งแต่ เตโชธาตุ คือ สีสเตโช (ความเย็น) และอุณหเตโช (ความร้อน) ซึ่งมีอยู่ทั่วไปทั้งภายในและภายนอกร่างกายของสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย รูปที่เกิดจากอุตตเป็นสมุฏฐานนี้เรียกว่า อุตตชรูป อุตตชรูปที่เกิดภายในสัตว์ทั้งหลายที่มีชีวิตนั้น ย่อมเกิดขึ้นตั้งแต่ฐิติขณะ (ระยะที่จิตดำรงอยู่) ของปฏิสนธิจิตเป็นต้นไป ส่วนรูปที่อยู่ภายนอกสัตว์นั้น เกิดเมื่อรูปนั้นตั้งขึ้นเรียบร้อยแล้ว เวลานั้นก็ทำให้อุตตชรูปเกิดขึ้นได้เรื่อยไปไม่ขาดสาย

๔) อาหารสมุฏฐาน คือมีอาหารเป็นสมุฏฐานให้เกิด

อาหาร หมายถึง โอชาในอาหารต่าง ๆ ที่สัตว์ทั้งหลายได้กลืนกินเข้าไป เมื่อได้รับการย่อยจาก ปาจกเตโชธาตุ คือ ไฟธาตุที่ย่อยอาหารแล้ว ก็จะทำให้อาหารชรูปเกิดขึ้นภายในร่างกาย สัตว์นั้นทุกขณะจิตที่โอชาของอาหารแผ่เข้าไปในร่างกายของสัตว์นั้น

นอกจากรูป ๒๘ นี้แล้ว ลักษณะต่าง ๆ เช่น ความสูง ต่ำ ดำ ขาว อ้วน ผอม สวย ไม่สวย เหล่านี้ก็จัดเป็นอุปาทหารรูป^{๓๑}

สมุฏฐานของรูปดังกล่าว เห็นได้ว่า สมุฏฐานของรูปต้องมีจิตเป็นองค์ประกอบสำคัญ แม้แต่กัมมสมุฏฐานก็ต้องขึ้นอยู่กัวจิตอีกด้วย ดังนั้น พอดีจะสรุปมุมมองของพระพุทธศาสนา เกี่ยวกับรูป หรืออีกนัยหนึ่ง “กาย” ของมนุษย์ได้ว่า เป็นองค์ประกอบส่วนที่ต้องมีจิตเพื่อการดำรงอยู่ แม้ว่าพระพุทธศาสนาจะรับรองการมีอยู่ของรูป แต่รูปก็มีฐานะด้อยกว่าจิต

๒. จิต คำว่า “จิต” ตามความหมายของรูปศัพท์ คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์, สภาพที่นึกคิด, ใจ ตามหลักพระอภิธรรมจะจำแนกจิตออกเป็น ๘๙ ดวง โดยพิสดารเป็น ๑๒๑ ดวง^{๓๒}

นอกจากนี้ จิตยังเป็นไวยากรณ์ของคำต่าง ๆ ซึ่งใช้แสดงหน้าที่ต่าง ๆ กันตามธรรมชาตินั้น ๆ^{๓๓} ดังนี้

๑) ธรรมชาติโดยย่อมนึก ธรรมชาตินั้นชื่อว่า “จิต”

๒) ธรรมชาติโดยย่อมน้อมไปหาอารมณ์ ธรรมชาตินั้นชื่อว่า “มโน”

^{๓๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๓๖.

^{๓๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๐๑/๑๑๘.

^{๓๓} อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๔๕/๘๘.

- ๓) ธรรมชาติใดที่รวบรวมอารมณ์ไว้ภายใน ธรรมชาตินั้นชื่อว่า “หทัย”
- ๔) ธรรมชาติใดที่มีฉันทะไว้ภายใน ธรรมชาตินั้นชื่อว่า “มานัส”
- ๕) ธรรมชาติใดที่มีลักษณะผ่องใส ธรรมชาตินั้นชื่อว่า “ปิตุระ”
- ๖) ธรรมชาติใดที่ต้องอาศัยอายตนะเป็นเครื่องติดต่อกับอารมณ์ ที่มากระทบธรรมชาตินั้นชื่อว่า “มโนอายตนะ”

๗) ธรรมชาติใดที่ต้องอาศัยอายตนะเป็นอินทรีย์ที่ครองความเป็นใหญ่ในกิจการทั้งปวง ธรรมชาตินั้นชื่อว่า มโนอินทรีย์”

- ๘) ธรรมชาติใดที่รู้แจ้งในอารมณ์ ธรรมชาตินั้นชื่อว่า “วิญญาน”
- ๙) ธรรมชาติใดที่มีจิตวิญญานเป็นเหตุปัจจัยมาประกอบ ธรรมชาตินั้นชื่อว่า “วิญญานขันธ”

๑๐) ธรรมชาติใดที่รู้อารมณ์ ธรรมชาตินั้นชื่อว่า “มโนวิญญานธาตุ”

จิตมีลักษณะเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง เพราะมีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลา จิตที่ดับในแต่ละขณะเรียกว่าดวงจิตเกิดดับ ๑ ขณะ จัดเป็นจิต ๑ ดวง แม้ว่าการเกิดดับของจิตในแต่ละขณะจะกินเวลาสั้นมาก พระพุทธองค์ยังทรงแบ่งช่วงของจิตที่เกิดและดับแต่ละขณะออกเป็น ๓ ระยะ ดังนี้

- ๑) อุปาทะ ระยะที่เกิดขึ้นของจิต
- ๒) ฐิติ ระยะที่ดำรงอยู่ของจิต
- ๓) ภังคะ ระยะที่ดับไปของจิต

เมื่อจิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นก็จะแบ่งระยะเวลาย่อยเป็น ๓ ระยะดังกล่าว จิตดวงเก่าที่เกิดขึ้นแล้วดับไป จิตดวงใหม่เกิดขึ้นแทนที่แล้วก็ดับไป เพื่อให้ดวงใหม่เกิดสืบต่อไป เป็นอย่างนี้เรื่อยไป การสืบต่อเนื่องนี้เรียกว่า “สันตติ” ^{๓๔}

๓. เจตสิก หมายถึง สิ่งที่เป็นสมบัติประกอบกับจิตเกิดร่วมกับจิต และรู้อารมณ์เดียวกับจิต เช่น ความโกรธ ความรัก ความสุข ความทุกข์ ความตระหนี่ ความริษยา ความเมตตา ความกรุณา เจตสิกเหล่านี้เป็นสภาพธรรมที่ต้องเกิดกับจิต ถ้าไม่มีจิต เจตสิกคือความรัก ความโกรธ ความสุข เป็นต้นนั้นก็เกิดไม่ได้ เจตสิกมีลักษณะดังนี้

- ๑) เจตสิกจะเกิดขึ้นพร้อมจิต
- ๒) เมื่อเจตสิกจะดับก็ดับพร้อมจิต
- ๓) เจตสิกจะรับอารมณ์อย่างเดียวกับจิต

^{๓๔} บุญมี แทนแก้ว, **ปรัชญา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โอ.เอส. พรินติ้ง เฮาส์, ๒๕๓๖),

๔) เจตสิกจะอาศัยวัตถุอย่างเดียวกับจิต^{๓๕}

จิตและเจตสิกนั้นแยกกันไม่ออก คือ ไม่เกิดหรือดับเพียงอันใดอันหนึ่ง จิตเป็นใหญ่เป็นประธานในการรับรู้อารมณ์ ส่วนเจตสิกต่าง ๆ ที่เกิดร่วมกับจิตก็รู้อารมณ์เดียวกับจิต แต่มีลักษณะและหน้าที่ในการรับรู้อารมณ์นั้นต่างกันไปตามลักษณะ และกิจการงานของเจตสิกแต่ละประเภท เพราะเหตุที่จิตแต่ละดวงที่เกิดขึ้นนั้นมีเจตสิกเกิดขึ้นร่วมด้วยมากน้อยต่างกัน และเป็นเจตสิกต่างประเภทกันจึงทำให้จิตต่างกันเป็น ๘๙ หรือ ๑๒๑ ประเภท

๓.๔ เป้าหมายของชีวิตตามหลักคำสอนของพุทธศาสนา

ในการดำเนินชีวิตมนุษย์มีทั้งทางโลกและทางธรรม ทางโลกมุ่งแต่แสวงหาความสุข ความสบายในชีวิตปัจจุบันจนเดือดร้อนยุ่งวายทั่วไป ทางธรรมมุ่งแสวงหาความสงบสุข ความถูกต้องดีงาม ชีวิตมนุษย์จึงมีเป้าหมายของชีวิตที่แตกต่างกันพอที่จะกล่าวได้ ๓ ประเภท คือ

๑. ความต้องการด้านร่างกาย คือ ความต้องการตามธรรมชาติของชีวิตมนุษย์ ได้แก่ ต้องการอาหาร ดื่มน้ำ นอนหลับพักผ่อน สืบพันธุ์ และมีความต้องการในปัจจุบัน ๔^{๓๖} คือ

- ๑) ความต้องการอาหารมาหล่อเลี้ยงชีวิต
- ๒) ความต้องการที่อยู่อาศัย
- ๓) ความต้องการเครื่องนุ่งห่ม
- ๔) ความต้องการยารักษาโรค

นอกจากนี้ยังมีความต้องการความสุข ความสบาย (ความสุขทางกามคุณ) กับความต้องการพ้นจากความทุกข์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับชีวิตและร่างกาย สุขและความทุกข์ที่ชีวิตต้องการได้ต้องการพ้นซึ่งเต็มไปด้วยกิเลสตัณหาอุปาทานความยึดมั่นถือมั่น จนเกิดทุกข์ความเดือนร้อนทั่วไปในสังขม เป็นความต้องการที่เกิดขึ้นทางร่างกายและจิตใจ ชีวิตมนุษย์เมื่อเกิดมาแล้ว ก็ไม่อาจดำรงชีวิตอยู่ได้โดยลำพังต้องพึ่งพาอาศัยกันและกันมีการติดต่อสัมพันธ์เป็นสังขมในครอบครัว สังคมบ้าน เมือง ประเทศชาติ สังคมจึงมีส่วนส่งผลกระทบที่เป็นความสุขและทุกข์ ฉะนั้นความต้องการของชีวิตทางสังขม คือ ความต้องการการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขโดยยึดหลัก

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

^{๓๖} วรรณสิทธิ ไททยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๒ ชื่อ เจตสิกสังคหวิภาค, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ โรงพิมพ์ ทิพย์วิสุทธิ การพิมพ์, ๒๕๔๔). หน้า ๖๕-๗๒.

คุณธรรมในพรหมวิหาร ๔ สังคหวัตถุ ๔ ขรवासธรรม ๔ และในเรื่องทิส ๖^{๓๗} เป็นต้น ต้องการความเจริญก้าวหน้า ต้องการเพื่อน ต้องการในโลกธรรม คือ มีลาภ มียศ สรรเสริญ สุข^{๓๘}

๒. ความต้องการด้านจิตใจ คือ ความต้องการความสุข ความสบายใจ ซึ่งเป็นความต้องการความอยากที่เป็นกิเลสตัณหา อุปาทาน ในกามคุณมีนึกคิดในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะทางกาย ฌัมมารมณฺ์ทางใจ จิตเป็นธรรมที่นึกคิดและรู้อารมณ์ เป็นสภาวะธรรมอย่างหนึ่งที่สามารถรู้สิ่งอื่นและรับรู้ตัวมันเองได้ ความรู้สึกนึกคิด ทางประสาททั้ง ๕^{๓๙} คือ การได้เห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การสัมผัสทางกายและการรับรู้อารมณ์ทางใจ และต้องการพ้นจากความทุกข์ ต้องการความสุขสบายใจที่เต็มไปด้วยความรัก ความโลภ ความโกรธ และความหลง จิตจึงต้องยึดมั่นในคุณธรรมที่เรียกว่า สุจริตต่าง ๆ ทั้ง ๓ คือ ไม่โลภอยากได้ของเขา ไม่คิดประทุษร้ายผู้อื่น มีความเห็นถูกต้องตามธรรมนองครองธรรมและให้เจริญภาวนาปัญญา (ฝึกสมาธิ) พัฒนาจิตให้สูงขึ้น

๓.๕ การพัฒนาคุณภาพชีวิตในพุทธศาสนาเถรวาท

พระพุทธศาสนามองว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นธรรมชาติที่มีอยู่ และเป็นไปตามธรรมชาติในระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย และมนุษย์ก็เป็นส่วนหนึ่งในระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยของธรรมชาตินั้น เมื่อธรรมชาติเป็นระบบความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัย มนุษย์ซึ่งเป็นธรรมชาติส่วนหนึ่งด้วย ก็จึงเป็นส่วนหนึ่งอยู่ในระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยที่เป็นองค์รวมอันนี้ การที่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัยนี้ เราเรียกว่าความเป็นไปตามกระบวนการของเหตุปัจจัยโลกทั้งโลก จักรวาลทั้งจักรวาล เป็นระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยทั้งสิ้น เมื่อมนุษย์มาเป็นพวกหนึ่งหรือประเภทหนึ่งอยู่ในระบบนี้ มันก็อยู่ในระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยนี้ด้วย จะเรียกว่าเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติหรือไม่เป็น ก็เป็นไปโดยอัตโนมัติเท่านี้

มนุษย์อยู่ในระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยของธรรมชาติ ชีวิตและการกระทำของมนุษย์ ก็ย่อมเป็นไปตามระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยนั้น เพราะฉะนั้น มนุษย์ทำอะไรขึ้นมา ก็มีผลในระบบเหตุปัจจัยนี้ กระทบต่อสิ่งภายนอกบ้าง กระทบตัวเองบ้าง และในทำนองเดียวกัน สิ่งที่เกิดขึ้นภายนอก ก็มีผลกระทบต่อตัวมนุษย์ด้วย คือทั้งในมุมกิริยาและปฏิกิริยา ตัวเองทำไปก็กระทบสิ่งอื่น สิ่งอื่นเป็นอย่างไรก็มากระทบตัวเอง ข้อสำคัญคือมองไปให้ครบตลอดทั้งระบบ

^{๓๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๔๔/๑๕๖-๑๕๗.

^{๓๘} อ.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๑๕๘/๒๘๔. บุญมี แท่นแก้ว, **ปรัชญา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. (กรุงเทพมหานคร: โอ.เอส. พริ้นติ้ง เฮาส์, ๒๕๓๖), หน้า ๑๐๓.

^{๓๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๒๑๕.

ความสัมพันธ์นี้ ว่าชีวิตและกิจกรรมการกระทำของตนเอง ทั้งเป็นไปตามระบบเหตุปัจจัยแล้วก็ทำให้เกิดผลตามระบบเหตุปัจจัย

มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ และต้องฝึก ทางพระเรียกว่าเป็นทัมมะ คือเป็นสัตว์ที่พัฒนาได้ ข้อนี้อธิบาย เป็นความคิดรากฐานที่สำคัญที่สุด การเกิดระบบจริยธรรมในพระพุทธศาสนาขึ้นมา ก็เพราะถือว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้และต้องฝึก หลักนี้เป็นแกนสำคัญของจริยธรรมในพระพุทธศาสนา ซึ่งทำให้จริยธรรมมีความหมายเท่ากับการศึกษา และเพราะเหตุที่มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้ จริยธรรมจึงเป็นระบบที่มีความประสานกลมกลืน เช่น ทำให้จริยธรรมกับความสุข เป็นสภาพที่พัฒนาไปด้วยกันได้หรือเป็นจริยธรรมแห่งความสุข หลักการนี้ถือว่า ความประเสริฐของมนุษย์อยู่ที่การฝึกฝนพัฒนา ถ้าไม่พัฒนาแล้วมนุษย์ไม่ประเสริฐ และมนุษย์นั้นเมื่อพัฒนาแล้วสามารถเข้าถึงอิสรภาพและความสุขได้จริง อันนี้เป็นข้อยืนยันของพระพุทธศาสนาว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่พัฒนาได้จนประเสริฐสุดเข้าถึงอิสรภาพและความสุขได้จริง

ความสามารถของมนุษย์ที่พัฒนาแล้วอย่างหนึ่ง คือการทำให้ความแตกต่างกลายเป็นความประสานเสริมเติมเต็มกลมกลืนซึ่งกันและกัน ทำให้เกิดความสมบูรณ์และดุลยภาพ เมื่อมนุษย์ยังไม่พัฒนา ทำให้เกิดความแตกต่างเป็นขัดแย้ง หรือเกิดความสับสนแล้วความแตกต่างก็กลายเป็นความขัดแย้ง ศักยภาพของการพัฒนาคือการทำให้คนสามารถทำให้ความขัดแย้งมีความหมายเป็นความประสานเสริม การพัฒนามนุษย์อย่างนี้จะต้องมาประยุกต์เข้ากับการแก้ปัญหาสภาพแวดล้อมทั้งหมด

เครื่องวัดการพัฒนาของมนุษย์ที่แท้จริง คือการที่ความสามารถยิ่งขึ้น ๆ ในการทำให้ความเป็นอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์ และสรรพสิ่งทั้งหลายเกื้อกูลเอื้อประโยชน์แก่กันมากขึ้น เบียดเบียนกันน้อยลง และทำให้โลกอุดมสมบูรณ์งดงามเหมาะแก่การอยู่อาศัยมากยิ่งขึ้น

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวว่า “การพัฒนาคน โดยมองคนในฐานะเป็นมนุษย์ หมายความว่า มนุษย์มีความเป็นมนุษย์ของเขาเอง ชีวิตมนุษย์นั้นมีจุดหมายของชีวิตคือความสุข ความอิสรภาพ ความดีงามของชีวิต ซึ่งเป็นเรื่องเฉพาะตัวบุคคล”^{๔๐}

การพัฒนามนุษย์ในที่นี้ไม่ใช่เน้นด้านการพัฒนาความสามารถ หรือความรู้ในวิชาการต่าง ๆ แต่หมายถึงพัฒนาคุณสมบัติที่อยู่ภายในตัวบุคคล เช่นศีลธรรมหรือพัฒนาจิตใจนั่นเอง การพัฒนามนุษย์ เป็นการพัฒนาขั้นพื้นฐานต่อเนื่องเป็นการพัฒนาระยะยาว มองคนในฐานะเป็นมนุษย์ต้องให้ความสำคัญว่า การจะพัฒนามนุษย์ให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์อย่างไร เพื่อพร้อมที่จะเป็นทรัพยากร เป็นทุนเป็นปัจจัยที่มีประสิทธิภาพ ในการพัฒนาประเทศโดยองค์รวม ส่วนการ

^{๔๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พัฒนาที่ยั่งยืน**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๑๕๑.

พัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในความหมายเป็นการพัฒนาระยะสั้น เป็นการพัฒนาโดยยุคสมัย มีความหมายขึ้นกับกาลเทศะ และสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมของยุคสมัยนั้น ๆ แต่ทั้งสองคำมีความสัมพันธ์กันเป็นอย่างมากกล่าวคือคุณภาพของการพัฒนาใด ๆ บังเกิดได้ประโยชน์สูงสุดต่อเมื่อมีการพัฒนาการอย่างมีคุณภาพของการพัฒนาทั้งสองอย่างด้วยกัน^{๔๑}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ให้ความเห็นว่า จากการที่มนุษย์พัฒนาได้นี้เอง ทำให้มนุษย์มีระดับการพัฒนาที่แตกต่างกัน ความแตกต่างทางสังคมในทัศนะจึงเกิดจากระดับการพัฒนาของบุคคล โดยท่านได้แบ่งบุคคลในสังคมออกเป็น ๔ ระดับตามความสามารถในการพัฒนาจิตใจและปัญญา โดยวัดจากมาตรฐานของปुरुชน^{๔๒} คือ ๑) มนุษย์ที่ต่ำกว่ามาตรฐานปुरुชนสามัญ ๒) มนุษย์ปुरुชนสามัญ ๓) มนุษย์ที่พัฒนาแล้ว ๔) มนุษย์ที่ประเสริฐ

จากการแบ่งมนุษย์ออกเป็นระดับต่าง ๆ นี้เองทำให้เห็นว่า การพัฒนามนุษย์ในสังคมมีความแตกต่างกันหลากหลายตามระดับของการพัฒนาคุณธรรมและปัญญาที่มีความก้าวหน้า และล้ำหลังแตกต่างกัน โดยที่บางคนมีคุณธรรมน้อย บางคนมีคุณธรรมมาก แต่บุคคลเหล่านี้ก็สามารถที่จะพัฒนาตนเองให้เจริญก้าวหน้าได้ทุกเมื่อ และบุคคลที่ความแตกต่างกันนี้มีความเป็นเพื่อนที่ดีต่อกันไม่มีการแบ่งแยกชนชั้นทางสังคม ท่านยังได้กล่าวอีกว่า “คนจะพัฒนาได้ต้องอาศัยเครื่องมือที่สำคัญที่สุดคือการศึกษา การศึกษาจะทำให้คนเป็นคนดีมีความสุข และเป็นทรัพยากรที่มีคุณภาพ การพัฒนาคนมีความหมายที่สำคัญอยู่ ๒ ประการ คือ ๑) การพัฒนาคนในฐานะผู้มีความเป็นมนุษย์ ๒) การพัฒนาคนในฐานะเป็นทรัพยากรมนุษย์

การพัฒนามนุษย์ต้องพัฒนาคนเป็นแกนกลาง โดยเริ่มต้นที่ฐานคือการพัฒนาความเป็นมนุษย์ให้เป็นผู้ที่มีคุณสมบัติพร้อมที่จะดำเนินชีวิตตามวิถีแห่งปัญญา เพื่อให้มีชีวิตที่ดีงามเรียกว่า “พัฒนาให้เป็นบัณฑิตผู้สามารถนำชีวิตและสังคมไปสู่สันติสุข” ส่วนการพัฒนาคนในฐานะเป็นทรัพยากรมนุษย์นั้นเป็นการช่วยให้สังคมมีทุนมนุษย์ที่คุณภาพ และประสิทธิภาพในการประกอบกิจกรรมที่จะทำให้เกิดผลในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม โดยพัฒนาให้เป็นนักผลิตผู้มีความพร้อมที่จะสนองความต้องการของสังคม เมื่อสังคมได้พัฒนามนุษย์ให้มีความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ และเป็นทรัพยากรที่มีคุณภาพ มนุษย์ที่พัฒนาดีแล้วก็จะเป็นส่วนร่วมที่รวมกำลังกันสร้างสรรค์สังคมให้เจริญงอกงาม “เป็นสภาพแวดล้อมที่เอื้อโอกาสให้ทุกคนเจริญยิ่งขึ้นไปในการมีชีวิตที่ดีงามและมีความสุข” คนกับสังคมจึงเป็นปัจจัยของกันและกัน การพัฒนาคนกับการพัฒนาสังคมมีความสัมพันธ์กันโดยจะต้องคำนึงถึงสภาพแวดล้อมด้วย

^{๔๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พัฒนาตน**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ ไก่ลัดคิมทอง, ๒๕๓๑), หน้า ๔.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙๔.

ดังนั้น ในการสร้างสรรค์รูปแบบสังคมที่ดีอันมีจุดหมาย เพื่อสร้างสภาพแวดล้อมที่ดี เกื้อกูลให้มนุษย์ได้พัฒนาศักยภาพของตนเพื่อให้เข้าถึงชีวิตที่ดีงาม ยิ่งสังคมเจริญพัฒนาขึ้นเท่าใด ก็จะเป็นสภาพแวดล้อมที่ดีที่ทำให้มนุษย์พัฒนาตนเองได้ง่ายขึ้นเท่านั้น “เราสร้างสังคมที่ดีที่สุดเพื่อ ช่วยเป็นสภาพแวดล้อมที่เกื้อกูลให้ชีวิตมนุษย์ได้พัฒนาอย่างดีที่สุด”^{๔๓}

๓.๖ ความหมายของการพัฒนาคุณภาพชีวิตในพุทธศาสนาเถรวาท

คำว่า พัฒนา มีรากศัพท์ มาจากภาษาบาลีว่า วุฒฺน^{๔๔} หมายถึง เจริญ รุ่งเรือง งอกงาม เจริญขึ้น เติบโต ก้าวหน้า แก่ เฒ่า^{๔๕} ซึ่งพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ อธิบายความหมายคำว่า พัฒนา ไว้ว่า การทำให้เจริญ^{๔๖} ตามทฤษฎีของพระพุทธศาสนา การพัฒนาจึงตรงกับคำว่า ภาวนา^{๔๗} หมายถึง คุณชาติเป็นเครื่องยังกุศลให้เกิด คุณชาติเป็นเครื่องยัง กุศลให้เจริญ ความมี สำรวมใจตั้งความปรารถนา การทำให้มีขึ้น ให้เป็นขึ้น ให้เจริญขึ้น การอบรม ให้เจริญขึ้น^{๔๘} โดย พระพุทธศาสนาแสดงหลักการภาวนาหรือการพัฒนาไว้ว่า จะต้องดำเนินไป พร้อม ๆ กัน ๔ ทาง คือ กาย ศีล จิต และปัญญา^{๔๙} ซึ่งพระพรหมคุณาภรณ์ได้อธิบายรายละเอียด ของภาวนา ๔^{๕๐} ไว้ดังนี้

๑) กายภาวนา การเจริญกาย พัฒนากาย การฝึกอบรมกาย คือ การมีความสัมพันธ์ที่ เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ หรือทางวัตถุ ซึ่งมีคำอธิบายไว้หลายอย่าง ได้แก่ อินทริยสังวร แปลว่า สำรวมอินทรี ๖ แต่บางแห่งแสดงไว้เพียง ๕ คือ ยกเว้นใจ ให้รู้จักติดต่อกับเกี่ยวข้องกับ สิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีทั้ง ๕ ด้วยดี และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณ มิให้เกิด โทษ ให้กุศลธรรมงอกงาม ให้กุศลธรรมเสื่อมสูญ รวมทั้งการพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ทางกาย นอกจากนี้บางครั้ง กายภาวนา หมายถึง กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ เรื่องที่เกี่ยวข้อง

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๘.

^{๔๔} จานงค์ อติวัฒน์สิทธิ์, สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๑๗.

^{๔๕} ประยุทธ์ หลงสมบุญ, พจนานุกรม มคอ-ไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทธรรมสารจำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๖๒๗.

^{๔๖} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทนามมีบุ๊ค จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๗๗๙.

^{๔๗} จานงค์ อติวัฒน์สิทธิ์, สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์, หน้า ๑๑๗.

^{๔๘} ประยุทธ์ หลงสมบุญ, พจนานุกรม มคอ-ไทย, หน้า ๕๔๑.

^{๔๙} อจ. ดิก. (ไทย) ๒๐/๑๐๑/๓๓๗, อจ. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๗๙/๑๔๔.

^{๕๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, ๒๕๕๐), หน้า ๗๐.

กับทางกาย ได้แก่ การบริโภคน้ำ การใช้สอยต่าง ๆ ซึ่งเป็นหลักสำคัญในทางพระพุทธศาสนา คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค

๒) สีสถาภาวนา การเจริญศีล พัฒนาความประพฤติ การฝึกอบรมศีล คือ การมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางสังคม คือ เพื่อนมนุษย์ ให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย มีความสุจริตกาย วาจา ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหาย อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี เกื้อกูลแก่กัน ซึ่งมองได้สองด้าน คือ ด้านภายในตัวเอง กับด้านภายนอก โดยที่ด้านภายใน คือ การฝึกกาย วาจาให้เดินเข้าสู่ทางที่ถูกต้องปราศจากโทษ เพื่อให้เป็นพื้นฐานในการฝึกอบรมจิตต่อไป สำหรับด้านภายนอก คือ การมองในแง่ประโยชน์ของสังคม ได้แก่ การไม่เบียดเบียนกันเป็นอย่าน้อย ไม่สร้างความเดือดร้อนให้แก่ผู้อื่น ต่อจากนั้นเป็นศีลที่เกื้อกูลยิ่งขึ้น คือ การช่วยเหลือทางสังคม

๓) จิตตภาวนา การเจริญจิต พัฒนาจิต การฝึกอบรมจิตใจ คือ การทำจิตใจให้เจริญงอกงามขึ้นในคุณธรรม ความดีงาม ความเข้มแข็งมั่นคง และความเบิกบานผ่องใสสงบสุข มีคุณภาพจิตดี มีสมรรถภาพจิตดี มีสุขภาพจิตดี เข้มแข็งมั่นคง เจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตา กรุณา มีฉันทะ ขยันหมั่นเพียร อดทน มีสมาธิ และสติขึ้น เบิกบาน เป็นสุขผ่องใส เป็นต้น

๔) ปัญญาภาวนา การเจริญปัญญา พัฒนาปัญญา การฝึกอบรมปัญญา คือ การเสริมสร้างความรู้ความคิดความเข้าใจ และการหยั่งรู้ความจริง ให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง คือ เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามสภาวะหรือตามที่มันเป็น สิ่งทั้งหลายเป็นอย่างไร ก็รู้ตามที่มันเป็นอย่างนั้นแค่นั้น เกิดญาณตัญญาณทัสสนะ รู้เท่าทันเห็นแจ้งโลกและชีวิตตามสภาวะ สามารถหาจิตใจให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลดปล่อยจากความทุกข์ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา

อีกนัยหนึ่ง คำว่า “พัฒนา” แปลว่า เจริญ หรือทำให้เจริญ ในทางพระพุทธศาสนา หมายถึง การพัฒนาสมบัติที่อยู่ในตัวบุคคล เช่น ศีลธรรม ศัพท์ที่ให้ความหมายใกล้เคียงกันที่พบเห็นมากในทางพระพุทธศาสนามีปรากฏอยู่ ๓ ศัพท์^{๕๑} คือ

๑) ศัพท์ว่า “ภาวนา” แปลว่า การทำให้เจริญ การทำให้เกิดมี, การทำให้มีให้เพิ่มขึ้น^{๕๒} หรือการเติบโต ดังปรากฏคำที่ใช้ในพระพุทธศาสนา เช่น สมถภาวนา หรือวิปัสสนาภาวนา ในทางพระพุทธศาสนามีการปฏิบัติสืบต่อเนื่องกันมาในทางพัฒนามนุษย์ โดยรูปแบบการปฏิบัติรวมลงอยู่ในหลักธรรมไตรสิกขา คือ กระบวนการพัฒนาทางร่างกาย วาจา จิตใจและสติปัญญา ซึ่งสามารถ

^{๕๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พัฒนาตน**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๑๑.

^{๕๒} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), **ศัพท์วิเคราะห**, (กรุงเทพมหานคร: เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๔๘๗. ๑๑.

ฝึกอบรมฝึกฝนพัฒนามนุษย์ได้ทุกระดับชั้น และทุกระดับสังคม ซึ่งพระพุทธศาสนาสามารถพัฒนา
ทั้งที่เป็นวัตรอุปัชฌายะสามารถมองเห็นจับต้องได้ และสามารถพัฒนามนธรรมอันเป็นความรู้สึกที่
ไม่สามารถจับต้อง ส่วนมากมาในรูปของกิริยา คือ ภาวิต ที่แปลว่าเจริญแล้วดังพุทธพจน์ที่ว่า

ปณฺณิมานิ ภิกฺขเว อนาคตภยานิ เอตฺรหิ อสมฺปนฺนานิ आयตฺตี สมฺปนฺนชฺชิสฺสนฺติ
ตานิ โว ปฏฺวิพฺพชฺชิตพฺพานิ ปฏฺวิพฺพชฺชิตวา จ เตสํ ปหานาย วายมิตพฺพํ กตฺมานิ ปณฺจ ภวิสฺ
สนฺติ ภิกฺขเว ภิกฺขู อนาคตมทฺธาน อภาวิตกายนํ อภาวิตสึลํ อภาวิตจิตฺตํ อภาวิตปัญฺญา
ฯเปฯ อิติ โข ภิกฺขเว ฌมฺมสนฺโทสา วินยฺสนฺโทโส วินยฺสนฺโทสา ฌมฺมสนฺโทโส อิหํ ภิกฺขเว
ปฐฺมํ อนาคตภยํ เอตฺรหิ อสมฺปนฺนํ आयตฺตี สมฺปนฺนชฺชิสฺสนฺติ ตํ โว ปฏฺวิพฺพชฺชิตพฺพํ ปฏฺวิพฺพชฺชิต
วา จ ตสฺส ปหานาย วายมิตพฺพํ^{๕๓}

แปลว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภยันอนาคต ๕ ประการนี้ ยังไม่เกิดขึ้นในปัจจุบัน แต่จักเกิดขึ้นในกาล
ต่อไป ภยันเหล่านั้น เธอทั้งหลายพึงรับรู้ไว้ และพึงพยายามเพื่อละภยันเหล่านั้นเสียภยันใน
อนาคต ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑ ในอนาคต **หมุ่ภิกษุจักไม่เจริญกาย ไม่เจริญศีล ไม่
เจริญจิต ไม่เจริญปัญญา** ฯลฯ ภยันอนาคตประการที่ ๑ นี้ ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ แต่
จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป ภยันั้น เธอทั้งหลายพึงรับรู้ไว้ และพึงพยายามเพื่อละภยันนั้นเสีย^{๕๔}

๒) ศัพท์ว่า “**ทมะ**” แปลว่า การฝึกฝน การข่มใจ ฝึกนิสัย ปรับตัว รู้จักควบคุมจิตใจ
ฝึกหัดนิสัย แก้ไขข้อบกพร่อง ปรับปรุงตนให้เจริญก้าวหน้าด้วยสติปัญญา^{๕๕} เป็นข้อที่ ๒ ใน
ฆราวาสธรรม ๔ คือ สัจจะ ทมะ ขันติ และจาคะ ดังพุทธพจน์ที่ว่า

บุคคลอยู่ครองเรือนประกอบด้วยศรัทธามิตรธรรม ๔ ประการนี้ คือ สัจจะ ธรรม^{๕๖} ธิติ
จาคะ ละโลกนี้ไปแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก^{๕๗}

๓) ศัพท์ว่า “**สิกขา**” สิกขาเป็นคำภาษาบาลี ถ้าเป็นภาษาสันสกฤตก็เรียกว่า ศีกษา
สิกขา แปลว่า การศึกษา การสำเนียง การฝึกฝนอบรม^{๕๘} มีความสำคัญมากทางพระพุทธศาสนา
มาในคำว่า ไตรสิกขา การฝึกอบรมทั้งหมดในทางพระพุทธศาสนา กระบวนการทางปฏิบัติทั้งหมด
เรียกว่าไตรสิกขา^{๕๙} คือ (๑) อธิศีลสิกขา (สิกขาคือศีลอันยิ่ง, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมในทาง
ความประพฤติอย่างสูง) (๒) อธิจิตตสิกขา (สิกขาคือจิตอันยิ่ง, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมจิตเพื่อให้

^{๕๓} อก.ปณฺจก.(บาลี) ๒๒/๗๙/๙๗.

^{๕๔} อก.ปณฺจก (ไทย) ๒๒/๗๙/๑๔๔

^{๕๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๓๙.

^{๕๖} ธรรมะ และ ทมะ ในที่นี้มีความหมายว่า ปัญญา เหมือนกัน (ส.ส.อ. ๑/๒๔๖/๓๑๕-๓๑๖).

^{๕๗} ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๔.

^{๕๘} พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๒๕.

^{๕๙} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒.

เกิดคุณธรรมเช่น สมาธิอย่างสูง) (๓) อธิปัญญาสิกขา (สิกขาคือปัญญา, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งอย่างสูง)

๓.๗ การพัฒนาคุณภาพชีวิตตามทัศนะของนักวิชาทางพระพุทธศาสนา

พุทธทาสภิกขุ^{๖๐} อธิบายว่า คำว่า “พัฒนา” หรือ วัฒนา ในภาษาบาลี แปลว่า รก คือ รกอย่างหนาแน่น เช่น ผมบนศีรษะรก เรียกว่าพัฒนา หรือวัฒนา หรือวัฒนะ เป็นความเจริญเหมือนกัน และถ้าใครมีความประพฤติไม่มีประโยชน์ ก็เรียกว่าคนทำโลกให้รก ใช้คำเดียวกับคำว่า วัฒนะ จึงมีคำห้ามไว้ว่า น สียา โลกวตฺตโน อย่าเป็นคนรกโลก โลกวตฺตโน แปลว่าคนทำโลกให้รก ดังนั้นถ้าจะให้รกไปด้วยคนดี ของดี ก็ต้องพัฒนาทางจิต ซึ่งเป็นผู้นำของกาย

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)^{๖๑} ได้กล่าวถึงการพัฒนามนุษย์ไว้ในหนังสือ “การพัฒนาที่ยั่งยืน” สรุปความได้ว่า การพัฒนาที่จะสามารถยั่งยืนได้นั้น ต้องเริ่มที่พัฒนามนุษย์ให้มีจริยธรรมให้ได้เสียก่อน เพราะว่าถ้าคนมีจริยธรรม ก็จะสามารถปฏิบัติตามวิธีการต่าง ๆ ได้สำเร็จ และเมื่อพัฒนาคนได้ถูกต้องแล้ว คนก็จะมีจริยธรรมได้ จริยธรรมนั้นต้องมีทั้งระดับบุคคล ระดับสังคม และระดับประเทศชาติ การพัฒนาให้มีจริยธรรมจะให้ได้ก็ด้วยการศึกษา พระพุทธศาสนาถือว่า กิเลสเป็นธรรมชาติของมนุษย์ แต่เป็นธรรมชาติที่แก้ไขได้ เพราะธรรมชาติของคนเป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้ แก้ไขปรับปรุงได้ เมื่อพัฒนาคนขึ้นไป ก็เปลี่ยนจากกิเลสไปเป็นคุณธรรมและปัญญาได้ จริยธรรมจึงไม่จำเป็นต้องเป็นเรื่องที่จำฝืนใจ แต่จริยธรรมที่แท้จริงเป็นจริยธรรมแห่งความพอใจและความสุข ถ้าฝึกพัฒนาถูกต้อง มนุษย์จะเอาชนะธรรมชาติภายในตัวเองได้ดี และเป็นจริงยิ่งกว่าการเอาชนะธรรมชาติภายนอกเหมือนอย่างที่เคยได้พยายามมาจนเป็นปัญหาแก่ตัวมนุษย์เอง ดังที่เป็นกันอยู่

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต)^{๖๒} ได้อธิบายถึงการพัฒนามนุษย์ไว้ในหนังสือ “พุทธวิธีการบริหาร” ว่า การศึกษาอบรมในพระพุทธศาสนายึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง ดังเห็นได้จากการจัดการเรียนการสอนให้สอดคล้องกับพัฒนาการและวุฒิภาวะของผู้เรียน โดยที่พระพุทธเจ้าทรงเทียบความพร้อมในการศึกษาเล่าเรียนของบุคคลเข้ากับบัวสี่เหล่า และทรง

^{๖๐} พุทธทาสภิกขุ, การเมืองคือธรรมะ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อรุณวิทยา, ๒๕๓๑), หน้า ๑๙๙-๒๐๐.

^{๖๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การพัฒนาที่ยั่งยืน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๔๙), หน้า ๖๙-๙๒.

^{๖๒} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), พุทธวิธีการบริหาร, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๓๙.

จำแนกประเภทของบุคคลที่จะเข้ารับการศึกษาอบรมไปตามจริต ๖ และที่สำคัญคือ พระพุทธเจ้ามุ่งให้ผู้เรียนลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง ตัวอย่างเช่น การบริหารงานบุคคลในพระพุทธศาสนา เริ่มตั้งแต่การรับคนเข้ามาบวชที่ต้องมีการกลั่นกรองโดยคณะสงฆ์ พระพุทธเจ้าทรงมอบความเป็นใหญ่ให้คณะสงฆ์ในการให้การอุปสมบทแก่กุลบุตร เมื่อบวชเข้ามาแล้ว พระบวชใหม่จะต้องได้รับการฝึกหัดอบรมและการศึกษาเล่าเรียนจากพระอุปัชฌาย์ โดยอยู่ภายใต้การปกครองดูแลของท่านจนบรรพชาครบ ๕ พรรษา

พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร จิตวณฺโณ)^{๖๓} อธิบายว่า คำว่า พัฒนา หมายถึง การทำให้เจริญขึ้น ทำให้รุ่งเรืองขึ้น ใช้ได้ทั้งการพัฒนาวัตถุและการพัฒนาจิตใจ เช่น การพัฒนาชนบท การพัฒนาประเทศ การพัฒนาสติปัญญา และการพัฒนาจิต เป็นต้น แต่ศัพท์ทางพระพุทธศาสนาที่แท้จริงที่ใช้ในการพัฒนาจิตนั้น ท่านใช้คำว่า ภาวนา หมายถึง การทำให้มี การทำให้เกิดขึ้น ทำให้เจริญ การอบรมการบำเพ็ญ เช่น คำว่า สมาธิภาวนา คือ การเจริญ การอบรม หรือบำเพ็ญสมาธิ และคำว่า วิปัสสนาภาวนา คือ การเจริญ การอบรม หรือการบำเพ็ญวิปัสสนา

พระไพศาล วิสาโล^{๖๔} อธิบายว่า การพัฒนาที่แท้จริงในทางพุทธธรรม จะต้องเอื้ออำนวยให้แต่ละคนตระหนักถึงสายสัมพันธ์ที่ตนมีต่อสังคมและธรรมชาติ อันตนจะต้องเกื้อกูลปัจจัยแวดล้อมดังกล่าวให้เป็นไปด้วยดี โดยไม่เอาผลประโยชน์ส่วนตนเป็นเกณฑ์ พร้อมกันนั้น การพัฒนาจะต้องมีธรรมะเป็นพื้นฐาน อำนวยให้เกิดคุณค่าในทางมนุษยธรรม เมตตา กรุณา ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ และความยุติธรรม

จ้านงค์ อติวัฒนสิทธิ^{๖๕} อธิบายว่า ตามทฤษฎีของพระพุทธศาสนา การพัฒนาตรงกับคำว่า “ภาวนา” ซึ่งหมายถึง การทำให้เจริญงอกงาม (ตรงกับภาษาอังกฤษว่า Development) หากพิจารณาจากรากศัพท์ คำว่า พัฒนา มาจากภาษาบาลีว่า วัฒนะ หรือ วัฒนา คำนี้หมายถึง ความเจริญก้าวหน้า หรือภาวะยืนยาวนาน เช่น คำว่า อายุวัฒนะ หมายถึง ทำให้อายุยืนนาน อันหมายรวมถึง ความเป็นผู้มีสุขภาพแข็งแรงดี ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บมาเบียดเบียน และนอกจากนี้ คำว่า วัฒนะ หมายถึงกรงูรัง ไม่มีระเบียบเลยก็ได้ เช่น คำว่า โลกวัฒนโน หมายถึง เป็นคนรกรกโลก เป็นสิ่งเป็นคนที่โลกไม่ต้องการ อย่างไรก็ตาม คำว่า การพัฒนาในที่นี้เป็นคำที่กำหนดให้มีคุณค่า และตามหลักการของพระพุทธศาสนา การพัฒนาจะต้องดำเนินไปพร้อม ๆ กัน ๔ ทาง คือ การพัฒนา

^{๖๓} พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร จิตวณฺโณ), *การพัฒนาจิต*, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒.

^{๖๔} พระไพศาล วิสาโล, *พุทธธรรมกับการพัฒนาสังคม*, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๓๓), หน้า ๑๘-๑๙.

^{๖๕} จ้านงค์ อติวัฒนสิทธิ, *สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์*, หน้า ๑๑๗-๑๑๘.

ทางด้านกายภาพ การพัฒนาศีลธรรม การพัฒนาสังคม การพัฒนาทางด้านจิตใจ และการพัฒนาทางด้านปัญญา นอกจากนี้พระพุทธศาสนาพิจารณาว่าการพัฒนาเป็นกระบวนการพยายามที่จะดำเนินการเปลี่ยนแปลง ปรับปรุง รักษา สิ่งที่ดีให้คงอยู่ ซึ่งสามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการเปลี่ยนแปลงฟื้นฟู และปรับปรุงทั้งตนเอง และสังคมรอบข้างให้ดีขึ้นและมีความหมายมากยิ่งขึ้น แต่ความสำเร็จหรือความล้มเหลวในกระบวนการพัฒนาขึ้นอยู่กับบุคคลเป็นส่วนสำคัญ

สรุปได้ว่า พระพุทธศาสนาได้ให้ความหมายและกระบวนการของชีวิตไว้ว่า ชีวิตคือความเป็นอยู่ การดำรงอยู่ เป็นกระบวนการดำรงอยู่และประชุมรวมกันเข้าขององค์ประกอบแห่งชั้น ๕ ในลักษณะของกระแสที่เกิดดับไหลเวียนเปลี่ยนแปลงไปมาตลอดเวลา ชีวิตดำเนินต่อเนื่องไปตามกฎของธรรมชาติโดยอาศัยความสัมพันธ์ของปัจจัยทั้งหลาย กฎของธรรมชาติที่เป็นหลักสำคัญในการขับเคลื่อนให้ชีวิตดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง คือ ไตรลักษณ์และปฏิจจสมุปบาท โดยถือว่ากฎทั้งสองนี้เป็นกฎเดียวกัน เพียงแต่เรียกต่างกันตามทัศนะที่มอง โดยที่ไตรลักษณ์มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลายว่าเป็นอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น สิ่งทั้งปวงเป็นไปตามกระบวนการของอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

ชีวิตเป็นสิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้นมาจากเหตุปัจจัยสืบเนื่องต่อกัน มีความเกิดขึ้นตั้งอยู่ และดับไป มีการเกิดดับไหลเวียนเปลี่ยนแปลงไปมาตลอดเวลา ชีวิตจึงไม่คงที่แน่นอนตามกฎไตรลักษณ์ ดังนั้น เมื่อชีวิตมีจุดเริ่มต้น ย่อมมีจุดสิ้นสุดไปตามธรรมชาติของกฎธรรมชาติ

การพัฒนา เป็นการเรียนรู้ ฝึกหัด พัฒนาตนให้เต็มศักยภาพของมนุษย์ เพราะการมีศักยภาพที่ดีจะทำให้ชีวิตดีงาม ทำให้โลกรักรื่นรมย์ และทำให้สังคมให้มีแต่สันติสุข โดยมนุษย์สามารถพัฒนาให้รู้ ให้เข้าใจ ให้ทำได้ ให้ทำเป็น ทำให้งดงามและทำให้เป็นประโยชน์ พร้อม ๆ กัน ๔ ทาง คือ การพัฒนาทางด้านกายภาพ การพัฒนาศีลธรรม การพัฒนาทางด้านจิตใจ และการพัฒนาทางด้านปัญญา ซึ่งสามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการเปลี่ยนแปลงฟื้นฟู และปรับปรุงทั้งตนเอง และสังคมรอบข้างให้ดีขึ้นและมีความหมายมากยิ่งขึ้น การพัฒนามนุษย์ จึงเป็นการมองคนในฐานะเป็นมนุษย์ คือ มนุษย์มี ความเป็นมนุษย์ของเขาเอง โดยชีวิตมนุษย์นั้นมีจุดหมายของชีวิต คือ ความสุข อิสระภาพ ความดีงามของชีวิต

วิธีการควบคุมกายกรรมให้อยู่ในระเบียบวินัยของสังคม เป็นการส่งเสริมการพัฒนาตนเองและชีวิตของตนเองให้ก้าวหน้าในสังคมพร้อมกับการมีส่วนร่วมช่วยสร้างสรรค์สังคมให้สงบสุข เพราะผู้ที่ปฏิบัติตามหลักของศีลธรรม ตามกุศลกรรมบถ จะไม่ทำให้ตนเองเดือดร้อนและไม่ทำให้อื่นเดือดร้อน

การควบคุมวาจา หรือ วลีกรรมนั้น เป็นวิธีการพัฒนาพฤติกรรมด้านคำพูด เพราะทุกชีวิตต้องพบปะพูดคุยเพื่อและเปลี่ยนความรู้ หรือสนทนาเพื่อให้เกิดความสัมพันธ์ที่ดีต่อกันหากมีการพูดด้วยถ้อยคำแห่งเมตตา โลกทั้งโลกจะน่าอภิรมย์เป็นอย่างยิ่ง เพราะถึงแม้คำพูดจะไม่ใช่อาวุธที่หยิบมาทำร้ายกันได้ แต่มันช่างมีอำนาจเสียยิ่งกว่าอาวุธอื่นใด มันสามารถทำให้คนที่ได้รับฟังต้องทุกข์กับคำพูด ต้องเจ็บปวดเหมือนมีมีดกรีดลงไปและเจ็บถึงใจกว่าจะคลายออกเสียได้ แต่หากมีการกล่าวถ้อยคำที่ประกอบด้วยเมตตา ปราณนาดี คำพูดที่ดี ที่กลั่นออกมาจากใจจริง จะเป็นคุณประโยชน์ทั้งผู้พูดและผู้ฟัง การอยู่ร่วมกับสังคมก็จะพบแต่สันติสุข

การควบคุมใจ คือ ไม่ละโมภจ้องจะเอาของของใคร พร้อมจะเผื่อแผ่ด้วยการดำรงชีวิตด้วยอาชีพสุจริต ไม่ผิดกฎหมาย การรู้จักหา รู้จักเก็บ รู้จักใช้ รู้จักพอ รู้จักให้ รู้จักวาง เป็นการประพฤติในสัมมาชีพ ไม่ละโมภอยากได้ของใคร มีการตั้งเป้าหมายไว้ว่าจะต้องตั้งตัวตั้งฐานะให้ได้ ด้วยการประกอบอาชีพที่สุจริต ไม่ผิดกฎหมายไม่ผิดศีลธรรม มีความถึงพร้อมด้วยความหมั่นสามารถทำได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร มีมิตรดี เป็นอยู่เหมาะสม รู้ทางเจริญแห่งโภคทรัพย์และทางเสื่อมแห่งโภคทรัพย์แล้วเลี้ยงชีพแต่พอเหมาะ